

Veritat, coneixement i política en Tucídides: els escenaris discursius

Truth, knowledge and politics in Thucydides: Discursive
scenarios

FAUST RIPOLL DOMÈNECH
UNIVERSITAT D'ALACANT

Artículo recibido el / *Article received*: 07-24-2018
Artículo aceptado el / *Article accepted*: 09-28-2018

RESUM: En aquest article s'analitza de quina manera els escenaris discursius (formats per la interacció entre els discursos, els escenaris situacionals i els interlocutors) que conté la *Història de la guerra del Peloponnès* contribueixen a generar la veritat del relat i com, a partir d'aquesta, produeixen coneixement segons la teoria epistemològica de Tucídides. En concret, s'estudien els escenaris discursius a partir de dos paràmetres situacionals: la dicotomia escenari públic/escenari privat, i interlocutors iguals en estatuts/interlocutors desiguals en estatus. Aquests paràmetres configuren tant el gènere discursiu (discurs vs. diàleg) com la càrrega de veritat que aporten. Així mateix es pot extraure una lectura en clau política, ja que en ser algun d'aquests escenaris expressió d'un tipus de règim polític, en la mesura que aporte veritat i, per tant, coneixement, determinarà si el règim polític del qual és manifestació és idoni per al regiment d'una comunitat.

Paraules clau: discurs, espai, públic, privat, veritat, coneixement, democràcia.

ABSTRACT: This article analyses how the discursive scenarios (formed by the interaction between discourses, situational scenarios and the interlocutors) contained in the History of the Peloponnesian War contribute to revealing the truth of the story and how, based on this truth, knowledge is produced, in accordance with the epistemological theory of Thucydides. More specifically, the discursive scenarios are studied based on two situational parameters: the dichotomy between the public and private scenario, and the question of equal status interlocutors versus unequal status interlocutors. These parameters define both the discursive genre (speech versus dialogue) and the amount of truth that the discourse provides. A political reading is also possible, because when one of these scenarios is an expression of a certain type of political regime, the extent to which it contributes truth and, therefore, knowledge, will determine if the political regime reflected by this scenario is a suitable way to govern a community.

Keywords: discourse, space, public, private, truth, knowledge, democracy.

1. INTRODUCCIÓ

La *Història de la guerra del Peloponnès*,¹ de Tucídides, conté un considerable nombre de discursos reportats, tant en estil directe (només en els set primers volums) com en estil indirecte (en cadascun dels vuit volums en què es distribueix tota l'obra).² Tant els uns com els altres han cridat l'atenció de la crítica, sobretot els reportats en estil directe que l'historiador posà en boca de grans personatges polítics de la seua *Història*, com ara Pèricles, Nícias o Alcibiades. En aquest article no analitzarem de forma exclusiva els discursos de forma aïllada per cercar el seu grau de versemblança o el caràcter o l'ideari d'algun polític destacat, sinó que ens centrarem sobretot en la manera com els escenaris discursius, entesos com la interacció entre els discursos, els escenaris situacionals (institucionals o no) i els enunciadors/destinatari, ajuden a produir coneixement científic. Perquè l'objectiu últim que Tucídides vol aconseguir amb la seua *Història* és trobar la veritat per a assolir coneixement, i ací els escenaris discursius tenen el seu paper.

Els principals objectius explicitats per l'historiador en compondre la seua obra són: *a*) conèixer la veritat *històrica*, és a dir, què va succeir, on, quan, com i qui la va protagonitzar, i *b*) conèixer la veritat *política*, que implica, per un costat, esbrinar tant per què va esclatar la guerra com per què es van prendre determinades decisions en situacions concretes i, per l'altre, escatir per què els atenesos van perdre la guerra (objectiu aquest no confessat). Respecte de la veritat històrica, el mateix Tucídides ens detalla el mètode que segueix (I, XXII, 2):

I quant als esdeveniments de la guerra, he cregut el meu deure narrar-los, no per les informacions del primer vingut ni com jo me'ls imaginava, ans no escrivint res que no hagi presenciats jo mateix o que, si he recorregut al testimoniatge d'altri, no hagi inquirat minuciosament amb tota l'exactitud possible.³

-
1. Faig servir l'edició de la Fundació Bernat Metge, preparada per Jaume Berenguer Amenós (fins al llibre v inclòs) i finalitzada per Manuel Balasch.
 2. Sembla que Tucídides no va tenir temps de revisar el volum vuitè ni, per tant, de reconstruir discursos en estil directe.
 3. Durant tota l'obra és constant el menyspreu epistemològic per l'oïda com a sentit per a poder arribar a conèixer la veritat d'un fet o d'una situació més complexa, puix les paraules poden enganyar. Tucídides, per contra, reivindica el sentit de la vista, que proporciona l'observació directa i li permet, així, ser un testimoni veraç del que va succeir. Així, per exemple, Tucídides reporta indirectament les següents paraules de Nícias, que entenc que fa seues: «[Nícias] afegí, que els qui votarien sobre els generals no s'informarien de la situació real tot veient-la ells mateixos i no d'oïda, per les crítiques dels altres, sinó que es deixarien convèncer per les calúmnies que algú proferís amb eloqüència». (VII, XLVIII, 3).

Respecte de la veritat política, per un costat ens fa coneixedors que fou «el creixement del poder d'Atenes i els temors que inspirava als lacedemonis» (I, XXIII) la veritable raó per la qual va esclatar la guerra, i, pel que fa a aclarir els motius que s'amaguen rere determinades decisions dels contendents, ens els farà també palesos puntualment al llarg de l'obra quan té dubtes sobre l'explicació oficial que fan pública, com veurem en alguns exemples. Sobre l'objectiu no confessat, serà a través de l'anàlisi de l'escenari discursiu que conforma l'assemblea d'Atenes que Tucídides ens en farà avinents les causes.

Aquesta exigència epistemològica de descobrir la *veritat* es converteix, doncs, en la clau de volta de tot l'edifici tucididià, perquè, tal com Plató, per a arribar al coneixement necessita prèviament cercar i descobrir aquella; però mentre Plató la cerca en últim terme en la divinitat o en el que tenim de diví (recordem el famós lema del santuari de Delfos «coneix-te a tu mateix», divisa de Sòcrates), Tucídides la cerca en la *phýsis*, en la naturalesa humana.⁴ A la manera dels metges hipocràtics i tot seguint el seu mètode, Tucídides realitza la diagnosi del conflicte entre Atenes i Esparta, n'assenyala les causes (d'acord amb el pensament etiològic dels hipocràtics), en fa un pronòstic i, de retop, aprofita l'ocasió per a advertir-nos respecte de quin règim polític és millor prevenir-nos per a no emmalaltir o perir políticament. La guerra, com a escenari que tensa al límit la naturalesa humana, es converteix en mans de Tucídides en objecte de descripció, estudi i anàlisi amb vista a establir una etiologia general del comportament polític humà que ens ajude a predir-ne comportaments futurs per, si escau, poder-los corregir a temps. Només, per tant, a partir del convenciment que pot arribar a produir coneixement, afirmarà que escriu la *Història* de manera que «si la jutgen útil tots aquells que vulguin tenir una visió clara dels esdeveniments passats i dels que, més o menys semblants, s'han de produir en el futur, segons les lleis de la natura humana» (I, XXII, 4), la podran consultar. És aquesta la finalitat última que impel·leix Tucídides a fer la seua enquesta: escriure una obra que, a la manera d'un tractat mèdic, ens servisca per a prevenir malalties *polítiques* tot aportant-nos un coneixement propedèutic.

2. FUNCIO DELS DISCURSOS

I quin paper tenen els discursos en el marc de la seua teoria epistemològica? Caldria primer escatir, però, la seua funció i el grau de versemblança. Pel que fa

4. Sobre el concepte de la *phýsis* en els grecs i, en particular, sobre l'actitud dels metges hipocràtics respecte d'aquesta, vegeu Lafn (1970, 46-71). És ben coneguda la relació de Tucídides amb l'hipocratism.

a aquest últim punt, Tucídides mateix, avançant-se a la pregunta, ens explica en els apartats en els quals explicita el mètode i l'objectiu de la seua *enquesta*, que «quant als discursos [...] he fet dir a cada orador allò que em semblava haver de dir com a més apropiat a les circumstàncies, ajustant-me com més estrictament podia al sentit general de les paraules realment pronunciades» (I, XXII, 1). Respecte de la funció o funcions que desenvolupen, podem assenyalar-ne succintament diverses: afegir varietat i dramatisme al relat; assenyalar dues visions contraposades respecte a un mateix tema que és objecte de debat; anticipar esdeveniments a través de l'admonició prèvia, ja que alguns discursos preveuen el que la narració posterior s'encarregarà de confirmar (com ara alguns discursos de Pèricles); mostrar el grau de confiança o desmoralització d'un exèrcit abans d'entrar en batalla; retratar la personalitat o la psicologia d'un dirigent polític; conèixer els secrets de les negociacions polítiques entre els contrincants, i, és clar, contribuir a assolir els objectius de l'obra. Perquè, a pesar que a través dels discursos posa en escena tota una sèrie d'arguments i contraarguments que podrien arribar a relativitzar i a fer-ne esmunyedissa i quimèrica la recerca de la veritat, Tucídides indaga darrere les aparences i darrere les paraules dites, estudia les reaccions dels homes o dels pobles reunits en assemblea per descobrir el codi interpretatiu correcte. Així, és tan gran la seua pruija per revelar-nos la veritat (o la seua veritat) que, de vegades, després de reportar uns discursos en els quals se suposa que els contendents han dit la raó de les seues decisions, Tucídides ens assabenta del que per a ell és la veritable causa d'aquestes. Per exemple, en el llibre III, després de reportar en estil indirecte lliure les converses entre els aliats dels leontins (habitants de Sicília) i els atenesos perquè aquests els enviaren uns vaixells per ajudar-los a trencar el bloqueig al qual estaven sotmesos pels siracusans (aliats dels espartans), diu Tucídides (III, LXVIII, 4):

Els atenesos els enviaren [els vaixells] amb el pretext del parentiu [tos dos pobles jònics], però en realitat perquè volien impedir l'aportació de blat de Sicília al Peloponnès i perquè així farien un primer assaig de si era possible sotmetre Sicília a llur domini.

En un altre episodi del mateix llibre III (sobre la destrucció de Platea a mans dels tebans, tenint com a àrbitres els lacedemonis), Tucídides, després de reportar discursos dels uns i dels altres en estil directe o indirecte i d'exposar el criteri emprat pels espartans, ens explica la veritable raó per la qual aquests van permetre la destrucció total de Platea a mans dels tebans: «La raó més probable, i fins i tot l'única, d'aquest rigor dels lacedemonis envers els plateesos fou el desig de complaure els tebans, perquè creien que aquests els serien útils en la guerra que llavors no feia gaire que havia esclatat» (III, LXVIII, 4).

3. ESCENARIS DISCURSIUS I VERITAT

Però hem establert com a objectiu del treball arribar a conèixer com els escenaris discursius ajuden a produir coneixement. No comprovarem, per tant, ni en quin grau els discursos reconstruïts per ell són versemblants respecte del que realment es va dir a través del que podríem esbrinar per altres fonts, ni tampoc ens detindrem a glossar un dels fils conductors de l'obra: el fet que «els bells discursos» de vegades amaguen o tergiversen la realitat. Ens centrarem, doncs, en l'anàlisi de la relació dialèctica que s'estableix en els escenaris discursius entre les seues parts per tal de comprovar: *a)* si hi ha escenaris discursius vertaders o falsos *a priori*, *b)* fins a quin punt l'escenari situacional condiciona la relació enunciator-destinataris i afecta la *veritat* de l'escenari discursiu, i *c)* com aquesta anàlisi ajuda a comprendre la ideologia de Tucídides.

Els escenaris discursius són tan importants per a definir els objectius de l'obra que Tucídides utilitza segons quins d'acord amb els seus interessos. Així, en primer lloc, en trobem d'oberts (públics) i de tancats (privats). Entre els primers, podem destacar els camps de batalla, en els quals els cabdills dels exèrcits arenguen les seues tropes abans d'entaular batalla; l'assemblea del poble d'Atenes; l'assemblea dels espartans; l'assemblea dels espartans i dels seus aliats, o l'assemblea dels siracusans, a totes les quals s'adrecen dirigents polítics o ambaixadors d'altres ciutats. D'entre els tancats, trobem reports (directes o indirectes) de reunions d'ambaixadors o d'ambaixadors i notables (o consellers) d'alguna ciutat, i reports de reunions de faccions oligàrquiques. Observem que la relació entre els participants en un discurs privat és entre iguals i, per contra, en els públics trobem que l'emissor és, en la major part dels casos de major estatus social que els receptors. Per a una mentalitat aristocràtica aquesta desigualtat *sapiencial* afecta, d'entrada, el discurs.

Quins d'aquests dos escenaris són vertaders o, millor dit, promouen la *veritat* del discurs, i quins no per a Tucídides? D'antuvi –i contra la lògica que veu major dificultat de conèixer el que s'amaga que el que es mostra–, els discursos reportats en escenaris privats són vertaders, perquè els interlocutors s'adrecen la paraula els uns als altres amb llibertat i sense necessitat de convèncer tot afalagant o persuadint (és a dir, de mentint) una assemblea popular. La privacitat afavoreix la veritat del que es diu perquè qui s'ha d'intentar convèncer és un igual en estatus, i no una massa popular crèdula i inculta. Així, per exemple, quan Tucídides vol explicar sense embuts la política imperial atenesa ho farà en un àmbit privat, com ara la conferència que té lloc a porta tancada entre els ambaixadors atenesos i els consellers de l'illa de Melos. És revelador com introdueix i justifica aquest escenari Tucídides (V, LXXXIV-LXXXV):

Els melis no els deixaren [als ambaixadors atenesos] presentar davant l'assemblea, però els invitaren a exposar als magistrats i notables de la ciutat l'objecte de llur missió. Els ambaixadors dels atenesos heus aquí el que digueren:

Puix que el debat no té lloc davant el poble, segurament perquè la multitud no es deixi enganyar en sentir-nos exposar d'una tirada en un discurs seguit arguments persuasius i irrefutables —car comprenem que és per aquesta raó que ens heu invitat a parlar davant aquest petit consell de notables—, vosaltres, que aquí seieu, heu de seguir un procediment encara més segur.⁵

És cert també que en el llibre VI trobem un discurs de l'ambaixador atenès Èufem a l'assemblea de camarinesos (un poble sicilià d'origen dòric, com els lacedemonis) en el qual els explica quasi amb la mateixa cruesa les raons del poder atenès i l'avinentesa que esdevinguen aliats. També en el mateix llibre VI, Alcibiades s'adreça a l'assemblea dels lacedemonis i els fa un discurs en el mateix estil sobre la necessitat d'intervenir activament contra els atenesos a Siracusa. Retinguem, però, el detall que l'assemblea de lacedemonis la conformen espartans i pobles aliats enemics de la democràcia radical imperialista que regeix Atenes, destinatària principal de l'obra de Tucídides.

Pel que fa als discursos públics, Tucídides no posa en dubte la veritat de les arengues militars, ni dels discursos que reporta de diferents ambaixadors a l'assemblea dels espartans, ni de les assemblees dels mateixos espartans. En aquestes, com que només hi podien prendre la paraula els membres de la *gerousia* (consell d'ancians) o els èfors i no qualsevol ciutadà, i com que prenen les decisions per aclamació i no per vots (I, LXXXVII, 2), sembla que ni s'enganyen ni es deixen enganyar. Així, com per demostrar la saviesa política d'aquests espartans, Tucídides, després d'haver reportat uns quants discursos en estil directe de diversos ambaixadors i d'èfors espartans respecte si s'havia de declarar la guerra als atenesos, escriu en el llibre I el següent: «Els lacedemonis votaren que el tractat [de pau vigent fins aleshores] era romput i que calia declarar la guerra [als atenesos], no tant per instigació de llurs aliats com pel temor a l'increment del poder dels atenesos» (I, LXXXVIII).⁶

Ben diferent és el cas quan l'escenari discursiu és l'assemblea del poble d'Atenes. Tucídides no s'està d'assenyalar durant tota l'obra la tergiversació que aquest escenari i aquest públic receptor produeixen sobre la *veritat* dels discursos allí pronunciats i, de retop, sobre la vertadera naturalesa del conflicte —intern i extern— que

5. Plácido (1997, 89) considera que el fet d'emprar un diàleg en lloc d'una sèrie de discursos públics respon al fet que els atenesos, a aquestes alçades, ja desconfiaven de la retòrica pública i els efectes perversos que podia tenir, fet que per a ell anticipa el discurs de Cleó respecte dels afers de Mitilene narrats al llibre III. Canfora (2014, 174-175) argumenta que aquest diàleg, destinat en principi a la recitació, hi és interpolat per Xenofont, editor pòstum de la *Història*.

6. En Rhodes (2016, 56-57) podem trobar una descripció succinta de les institucions del govern espartà i de les seues funcions.

viu la ciutat, atès que per a ell els ciutadans són fàcilment manipulables, canvien fàcilment d'opinió i es deixen guiar únicament pel guany i el profit immediat. En un primer moment, però, els atenesos encara conserven el seny polític gràcies al control que Pèricles exerceix sobre la multitud. En el primer discurs reportat de Pèricles a l'assemblea d'Atenes (I, CXLV, 1), Tucídides escriu: «Així parlà Pèricles. I els atenesos, convençuts que el seu consell era el millor, votaren el que proposava». En el llibre II trobem diversos discursos de Pèricles. Sobre el primer, en estil indirecte, postil·la Tucídides: «Els atenesos escoltaren els seus consells» (II, XIV, 1), però ja més endavant, quan comencen a sorgir dificultats en la guerra, Tucídides afegeix aquest comentari: «Pèricles [...], no convocava l'assemblea del poble ni reunió de cap mena, de por que, una vegada reunits, deixant-se dur per la còlera més que no pas per la reflexió, no cometessin un error» (II, XXII, 1). Ací trobem la primera prova explícita de la malfiança de Tucídides envers el capteniment de l'assemblea popular. En el segon –i últim– discurs de Pèricles a l'assemblea, Tucídides reporta aquests retrets de l'estadista al poble: «Jo soc el mateix i no canvio d'opinió. Sou vosaltres que varieu» (II, LXI, 2). El discurs fa efecte, ja que «pel que fa als afers públics obeeïren els seus consells» (II, LXV, 1), però «la indignació general contra Pèricles no cessà fins que li hagueren imposat una multa. Però no gaire després, com sol fer la massa, l'elegiren novament general i li confiaren tots els afers» (II, LXV, 3-4).

En l'elogi que Tucídides dedica a l'estadista en aquest mateix llibre II avança diverses claus del diagnòstic –que seran ratificades al llarg de tota l'obra– per a explicar la derrota d'Atenes, i que són: *a*) causa política: la falta de seny del poble d'Atenes, ja que «ells [els atenesos] feren tot el contrari [de la política que marcava Pèricles]» (II, LXV, 7), o en el mateix sentit, com el mateix Pèricles els retrau, «em fan més por les vostres pròpies errades que no els designis dels adversaris» (I, CXLIV, 1); *b*) causa *natural*, pròpia de la naturalesa humana: l'ambició personal de molts polítics, puix «per ambicions i interessos personals emprengueren oficialment accions que semblaven estranyes a la guerra en detriment propi i en el de llurs aliats» (II, LXV, 7); *c*) la variabilitat i el poder absolut de l'assemblea popular, puix si Pèricles «dominava la multitud respectant la llibertat i la guiava més que no pas era guiat per ella; perquè [...] no l'afalagava en els seus discursos» (II, LXV, 8), per contra, «els seus successors, més iguals entre ells i ambiciosos d'ésser cadascun el primer, es posaren a confiar fins i tot els afers públics als capricis del poble» (II, LXV, 10), i *d*) per les discòrdies civils, puix «[els atenesos] no van sucumbir fins que caigueren abatuts per llurs pròpies discòrdies internes» (II, LXV, 12).⁷

7. L'escenari de l'assemblea popular dels atenesos és tan poc *fiable* que l'arterós Alcibiades impedeix als ambaixadors d'Esparta que parlen a l'assemblea popular atenesa per por que «si repetien això mateix [el que havien manifestat abans en privat al consell] davant l'assemblea popular, s'atraurien el poble i seria rebutjada l'aliança amb Argos [que era el desitjava Alcibiades]». (v, xlv, 1).

No sols els discursos de Pèricles, plens de retrets als seus conciutadans, són aprofitats per Tucídides per als seus objectius. La trajectòria política i els discursos de Nícias, cap dels sectors conservadors i ben valorat pel nostre historiador, també són aprofitats en el mateix sentit. Així, Tucídides ens reporta el moment en què Nícias envia uns legats a Atenes per explicar la delicada situació en què es troba l'exèrcit atenès a Sicília, però com que «temia tanmateix [Nícias] que els enviats no fossin prou hàbils a parlar o que patissin de manca de memòria, o, fins i tot, que, per congraciarse amb la massa, dissimulessin la veritat», redactà ell mateix una carta per a ser llegida a l'assemblea (VII, VIII, 2). En l'esmentada carta Nícias els retreu: «Però conec bé la vostra manera d'ésser: voleu sentir el que és més agradable, i després acusar si alguna cosa no surt d'acord amb el que us havíeu dit; per això he preferit aclarir-vos les veritats» (VII, XIV, 4). De nou, només una personalitat forta i honesta, gairebé única, pot ser capaç de dir la veritat en l'escenari discursiu de l'assemblea d'Atenes.

Així, doncs, l'assemblea popular atenesa amb poders absoluts, per la seua pròpia naturalesa, perquè s'enganya i és enganyada, perquè escolta i no veu, perquè no troba ni vol trobar la veritat, és incapaç de generar el suficient coneixement polític per a poder regir-se i, per tant, per a poder guanyar la guerra, que és l'objectiu al qual aspira qualsevol comunitat en situació de conflicte bèl·lic, ja que hi pot anar la supervivència. De fet, Tucídides reporta amb detall en diverses ocasions els efectes que té per a una ciutat perdre una guerra o una batalla (destrucció del territori, aniquilació de la població o esclavatge), com a admonició del que pot succeir a la mateixa Atenes.

4. CONCLUSIONS

L'anàlisi dels escenaris discursius, tal com els hem caracteritzat, ens permet un major aprofundiment epistemològic en abastar les interaccions que tenen lloc entre el seu contingut verbal i les relacions dialèctiques que estableixen amb els contextos de producció i recepció en els quals es generen. Així, almenys, ho hem comprovat en la *Història de la guerra del Peloponnès* en estudiar la funció i el valor de veritat dels discursos que reporta Tucídides en el marc dels escenaris discursius que presenta. També hem pogut arribar a conèixer el que en última instància ens vol transmetre l'historiador, i que no és altra cosa que una lectura política sobre el grau d'idoneïtat del règim polític del qual els discursos en són l'expressió.

Hem vist que si algun escenari discursiu li resulta particularment *fals* és la democràcia radical atenesa que, segons ell, en distorsionar la veritat amaga la realitat i, en conseqüència, no és capaç de produir el coneixement polític suficient per

a evitar la catàstrofe de la ciutat. Potser a partir de l'anàlisi crítica dels escenaris discursius actuals podrem generar el suficient coneixement per a poder-lo contraposar a l'onada de desinformació, intoxicació i manipulacions discursives que amenacen les nostres democràcies.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Canfora, Luciano. 2014. *El mundo de Atenas*. Barcelona: Anagrama.
- Laín, Pedro. 1970. *La medicina hipocràtica*. Madrid: Alianza Editorial.
- Plàcido, Domingo. 1997. *La sociedad ateniense. La evolución social en Atenas durante la guerra del Peloponeso*. Barcelona: Crítica.
- Rhodes, Peter J. 2016. *La antigua Grecia. Una historia esencial*. Barcelona: Crítica.
- Romilly, Jacqueline de. 2005. *L'invention de l'histoire politique chez Thucydide*. París: Éditions Rue d'Ulm.
- Salvador, Vicent (ed.). 2012. *L'ull despert. Anàlisi crítica dels discursos d'avui*. València: Tres i Quatre.